

Сучасний соціально-трудоий потенціал села: проблеми та шляхи їх вирішення

Ю. ЛУЗАН,
кандидат економічних наук
Міністерство аграрної політики України
м. Київ

Розглянуто стан, проблеми та шляхи зміцнення сучасного соціально-трудоого потенціалу українського села. Розкрито причини та можливі шляхи подолання кризових явищ.

Рассмотрено состояние, проблемы и пути укрепления современного социально-трудоого потенциала украинского села. Раскрыты причины и возможные пути преодоления кризисных явлений.

Current state, some problems and ways of strengthening of modern socially-labour potential of the Ukrainian country is considered. Crisis phenomena reasons and ways of overcoming are developed as well.

Ключові слова: соціально-трудоий потенціал, рівень життя, сільські території.

Постановка питання. Результативність та ефективність державної аграрної політики щодо комплексного розвитку сільських територій, підвищення соціального захисту і життєвого рівня сільських жителів значною мірою залежать від об'єктивної і повної оцінки сучасного стану соціально-трудоого потенціалу села та визначення державних пріоритетів його подальшого розвитку. Законом України «Про основні засади державної аграрної політики на період до 2015 року» серед основних пріоритетів визначено посилення соціального захисту сільського населення, встановлення заробітної плати та пенсійного забезпечення працівників сільського господарства на рівні не нижчому середнього в галузях економіки; розроблення і запровадження державних та регіональних програм комплексного розвитку сільських територій; створення умов для закріплення у сільській місцевості кваліфікованих спеціалістів сільського господарства, зайнятих у галузях, що формують соціально-трудоий потенціал села (освіти, культури, охорони здоров'я та побутового обслуговування).

Мета дослідження — оцінка сучасного потенціалу села, демографічної ситуації, стану соціальної інфраструктури та рівня заробітної плати працівників сільськогосподарських підприємств, визначення причин виникнення та посилення кризових явищ, окремі компоненти яких формувалися протягом останніх десятиріч, виокремлення можливих шляхів виходу із соціальної кризи для сільської місцевості.

Виклад основного матеріалу. Перспективи розвитку конкретної території, галузі, підприємства визначаються наявністю трудоого потенціалу, його віковим, освітнім та кваліфікаційним рівнями. Особливо яскраво це проявляється на сільських територіях і щодо розвитку сільського господарства.

Нині на сільській території України проживає 32% загальної чисельності населення України, або близько 15 млн осіб. За останні роки соціально-трудоий потенціал села, на жаль, суттєво погіршився, зокрема процеси зменшення сільського населення та чисельності зайнятих у сільському господарстві та в інших сферах діяльності на сільських територіях набули незворотного характеру.

Якщо стосовно динаміки чисельності усього населення України спостерігались періоди і збільшення, і зменшення, то сільське населення зменшується протягом усього минулого і нинішнього століття. За останні 25 років чисельність сільського населення зменшилася майже на 4 млн осіб, або у середньому щорічно майже на 160 тис. осіб. При цьому темпи скорочення чисельності зростають з року в рік. Лише за останні п'ять років щорічно чисельність сільського населення зменшувалася на 200 тис. осіб, що зумовлювало значно вищі темпи її зменшення, ніж властиві для усього населення. За даними Держкомстату України, у 2008 р. порівняно з 1990 чисельність наявного сільського населення зменшилася більше ніж на 2 млн осіб. А чисельність працівників, зайнятих на сільськогосподарських підприємствах, за цей період скоротилася в шість разів і на 1 січня 2009 р. становить 0,7 млн чол., при цьому за останні п'ять років щорічно чисельність працівників у сільському господарстві зменшується більше ніж на 200 тис. осіб. Проблема ускладнюється тим, що зростає і середній вік жителів села, в тому числі працюючого сільського населення. Відповідно зменшується частка сільського населення молодшого працездатного віку та зростає старшого. Якщо чисельність усього сільського населення на 1 січня 2007 р. порівняно з 2000 р. зменшилося на 7%, то населення молодшого працездатного віку — на 21%.

Вважаємо, що однією з основних причин зменшення чисельності сільського населення є перш за все критич-

на демографічна ситуація. Це також є прямим наслідком недосконалої державної політики щодо розвитку сільських територій, що ґрунтується на недостовірних оцінках зайнятості сільського населення, практики недотримання соціальних стандартів проживання на селі.

За останні роки значно погіршилися демографічні показники, сучасний стан демографічної ситуації можна кваліфікувати як кризовий. Смертність населення значно перевищує його народжуваність. Крім того, посилюються міграційні процеси.

Щорічно зростає кількість сільських населених пунктів, у яких кількість померлих перевищує кількість народжених. Лише протягом 2001–2007 рр. більше ніж у 12% загальної кількості сіл не народилося жодної дитини та майже у 91% сіл кількість померлих перевищувала кількість народжених. Значне скорочення сільського населення зумовлює подальшу деградацію та вимирання сіл. За даними Держкомстату України, протягом 1970–2007 рр. в Україні зникла майже десята частина сільських населених пунктів – 2906. Зі зникненням сіл руйнуються унікальні, притаманні кожному селу традиції, самобутність, культура.

Динаміка природного руху сільського населення простежується шляхом порівняння коефіцієнтів народжуваності і смертності, які визначають відношенням відповідно кількості народжених (живих) і кількості померлих протягом календарного року до середньорічної чисельності наявного населення у розрахунку на 1000 осіб.

Динаміку коефіцієнтів народжуваності і смертності сільського населення показано на рисунку.

Як видно з рисунку, щорічно зростає надлишок чисельності померлих над чисельністю народжених у розрахунку на 1000 осіб наявного сільського населення. Порівняно з 1990 р. у 2007 р. коефіцієнт народжуваності на селі зменшився з 12,7 до 10,7, а коефіцієнт смертності навпаки підвищився з 16,1 до 20,1 і значно перевищив аналогічні показники для міського населення. Водночас зростає кількість сіл, де немає дітей віком до п'яти років.

Тобто демографічна ситуація в сільській місцевості набула гостро кризового характеру, коли втрачена здат-

ність суспільного організму до самовідтворення населення без скорочення чисельності і погіршення структури.

Одним із чинників, що визначають демографічну ситуацію країни, є міграційні процеси. Починаючи з 1998 р., у сільській місцевості спостерігається від'ємне сальдо міграції, тобто кількість вибулих значно перевищує кількість прибулих.

Міграція сільського населення може зумовлюватись прагненням кращого за екологічною ситуацією місця проживання, пошуком роботи з вищим рівнем оплати праці, кращих умов проживання. Причини міграції можуть бути пов'язані також із родинними зв'язками, зі шлюбом чи його розривом, а також з вирішенням проблем зі здоров'ям тощо. Останнім часом активізувалися внутрішньо-регіональні міграційні процеси, пов'язані з пошуком роботи. Низький рівень заробітної плати, значне приховане безробіття на селі перетворюють трудову міграцію на основний засіб забезпечення прийняттого рівня життя значної частини сільського населення країни.

Залишається великим демографічне навантаження на сільське населення працездатного віку. Зокрема, станом на 1 січня 2008 р. у сільській місцевості на 1000 осіб працездатного віку припадало 804 особи не працездатного віку, у тому числі населення, молодшого від працездатного віку – 317 осіб, старшого працездатного віку – 487 осіб. При цьому частка населення молодшого працездатного віку з часом скорочується, а частка населення старшого працездатного віку – збільшується.

Зазначені негативні демографічні і міграційні явища також є наслідком деградації соціальної інфраструктури села, яка за останні роки також не отримувала необхідних економічних умов для розвитку через скорочення робочих місць у сільськогосподарському виробництві та інших сферах діяльності.

У процесі реструктуризації сільгоспідприємств вони передають об'єкти соціальної інфраструктури на баланс сільських рад, які забезпечують мізерне їх фінансування. Це зумовлює значний занепад соціальної інфраструктури сільських територій, що у свою чергу впливає на демографічну ситуацію.

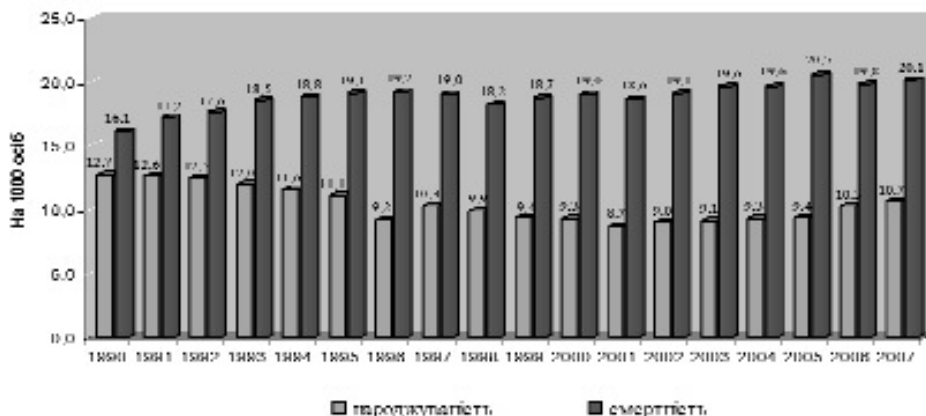

Рис. Загальні коефіцієнти народжуваності та смертності сільського населення в Україні у 1990–2007 рр.

Основних життєзабезпечуючих чинників у сільських населених пунктах (закладів освіти, охорони здоров'я, культури, побуту, комунального господарства тощо) значно менше від потреби і фактичного рівня в містах. Особливе занепокоєння викликає погіршення соціальних умов порівняно з досягнутими в минулі роки показниками. Зокрема, у 2007 р. відбулося зменшення на 30% кількості дитячих дошкільних закладів порівняно з 1990 р., а кількість місць в них скоротилась майже вдвічі. Середня забезпеченість потреби в дитячих дошкільних закладах становить по сільським територіям лише 30%, школах — 50%, ФАПх — 53%. Лише 22% сіл мають водогони, 36% — газ, 5% — каналізацію. Значно зменшилась кількість об'єктів культури: клубних закладів, бібліотек, кіноустановок.

Нині на селі не функціонує навіть мінімально необхідна мережа медичних закладів, а наявні не забезпечені медичним устаткуванням, висококваліфікованими спеціалістами. Зазначене призводить до постійного зростання захворюваності, збільшення смертності сільського населення.

Життєзабезпечення суспільства значною мірою визначається рівнем зайнятості економічно активного та працездатного населення.

На жаль, не лише чисельність потенційних носіїв здатності до праці скорочується на селі високими темпами, а й міра використання наявного потенціалу економічно активного населення залишає бажати кращого.

За даними Держкомстату України, за останні роки стабілізувався та навіть дещо збільшився рівень зайнятості сільського населення віком від 15 до 70 років — з 57,3% у 2000 р. до 62% у 2007 р. Але, на жаль, позитивна динаміка цих показників забезпечена за рахунок так званих «самозайнятих» громадян, які за відповідною методикою Держкомстату України додатково включені до категорії зайнятого населення, та за рахунок економічно активних селян пенсійного віку. У 2005 р. серед сільського зайнятого населення 42%, або 2,8 млн чол. вважалися самозайнятими, тоді як серед міського самозайнятими були лише 5% загальної чисельності зайнятих. У 2008 р. внесено зміни до законів України «Про зайнятість населення» та «Про особисте селянське господарство», якими передбачено, що усі члени особистих селянських господарств, якщо робота в цьому господарстві для них є основною, віднесені до зайнятого населення. При цьому в попередній редакції Закону України «Про особисте селянське господарство» до зайнятого населення належали члени особистих селянських господарств, якщо робота в цьому господарстві для них була основною і розрахунковий місячний дохід на одного працюючого був менший розміру мінімальної заробітної плати.

На нашу думку, внесені зміни до законів та методика, яка застосовується Держкомстатом України щодо обліку зайнятого населення у сільському господарстві, викривлює оцінки фактичного стану зайнятості у сільській місцевості. Тому ми вважаємо, що сільське господарство як жодна інша галузь нині акумулює основну частину прихованого безробіття, адже для значної частини са-

мозайнятих їх діяльність не забезпечує навіть мінімальних засобів існування. На цю категорію населення не поширюються державне соціальне страхування і пенсійне забезпечення та інші види соціального захисту. Відповідно до Закону України «Про особисте селянське господарство» для ведення особистого селянського господарства використовують земельні ділянки розміром не більше 2 га, які передані фізичним особам у власність або оренду. При цьому нижня межа розміру земельної ділянки не визначена. Крім того, в різних регіонах України через притаманні їм ґрунтово-кліматичні умови та спеціалізацію доходи (збитки) на гектарі ріллі дуже різняться. Тому вважаємо, що вимоги до діяльності особистих сільських господарств, відповідно до яких дозволяється обліковувати їх працівників як зайнятих, вимагають більш глибокого дослідження та додаткового законодавчого врегулювання. При віднесенні членів особистих селянських господарств до зайнятих необхідно враховувати їх реальні доходи від цієї діяльності та доступність для них інших напрямів обов'язкового соціального захисту. Ігнорування таких вимог однозначно спричинить подальше руйнування соціально-трудового потенціалу сільських територій. Це вже зараз призводить до того, що чисельність працівників, які проживають у сільській місцевості і зайняті на підприємствах сільського господарства, щорічно зменшується. Середньооблікова чисельність штатних працівників, зайнятих у сільськогосподарському виробництві, на 1 січня 2009 р., порівняно з 1990 р. зменшилася більше ніж у 6 разів, а з 2000 р. — у 3,5 рази.

Серед причин зниження життєвого рівня сільського населення можна виділити насамперед зниження реальних доходів. Їх розміри не забезпечують відтворення робочої сили, зумовлюють скорочення споживання найважливіших продуктів харчування та обсягів придбання необхідних товарів культурно-побутового характеру, обмежують доступ до користування різними соціальними послугами.

Постійні стабільні доходи має лише те працездатне сільське населення, яке працює на успішних підприємствах, але таких близько 15% працездатного економічно активного сільського населення. Середньомісячна заробітна плата у сільському господарстві держави протягом останніх 15 років тримається на рівні 48–50% середньої по галузях економіки України. Це вже призвело до того, що через низький рівень заробітної плати у сільському господарстві основна частина сільських пенсіонерів отримує пенсії мінімального рівня, тобто найнижчі серед колишніх працівників національної економіки. Невирішеною залишається проблема погашення заборгованості із заробітної плати, яка станом на 1 червня 2009 р. становить 75,3 млн грн.

З метою подолання зазначених кризових явищ Кабінетом Міністрів України затверджено Державну цільову програму розвитку українського села на період до 2015 р. Вона ґрунтується на оцінці сучасного стану розвитку аграрного сектора економіки та сільських терито-

рій і визначає причини виникнення проблем. Особлива увага приділена таким з них:

- невідповідність програм реформування економіки сільського господарства і результатів їх виконання визначеним соціальним пріоритетам;
- невизнання при формуванні бюджетної політики об'єктивної нерівності умов відтворення сільськогосподарського виробництва порівняно з іншими галузями і сферами діяльності, що спричинено сезонністю виробництва, залежністю від природно-кліматичних умов, довготривалістю виробничих циклів і, відповідно, уповільненим обігом капіталу;
- недостатній рівень фінансової підтримки сільськогосподарського виробництва та соціальної сфери села;
- відсутність паритетних економічних відносин між аграрним сектором та іншими галузями економіки;
- недостатній рівень державної підтримки розвитку соціальної сфери сільських територій;
- передача об'єктів соціальної сфери сільськогосподарських підприємств у державну та комунальну власність без належного фінансування їх утримання;
- відсутність умов для підвищення рівня зайнятості та зростання продуктивності праці для створення додаткових робочих місць у сільській місцевості та підвищення рівня доходів тощо.

Програмою визначено шляхи і способи розв'язання зазначених проблем:

- здійснення чіткого розмежування функцій і повноважень центральних та місцевих органів виконавчої влади у сфері розвитку сільських територій;
- удосконалення на законодавчому рівні міжбюджетних відносин центральних та місцевих органів виконавчої влади, зокрема тих, що пов'язані з вирішенням питань фінансування проєктів комплексного розвитку сільських територій;
- забезпечення впровадження соціальних стандартів та нормативів у сільській місцевості;
- визначення перспектив розвитку сільської поселенської мережі на період до 2015 р. на основі розробленої та затвердженої в установленому порядку містобудівної документації;
- визначення пріоритетів розвитку аграрного сектора з урахуванням зональних та регіональних особливостей;
- удосконалення механізму надання державної підтримки аграрному сектору та забезпечення розвитку сільських територій з урахуванням вимог СОТ;
- збереження демографічного потенціалу і трудових ресурсів аграрного сектора, формування ефективної системи забезпечення галузі кадрами, зокрема за рахунок підготовки фахівців за замовленнями підприємств та залучення молодих фахівців до роботи на селі.

Але, на жаль, вимоги зазначеної державної програми не виконуються.

Протягом останніх років скорочуються видатки державного бюджету на підтримку розвитку сільського гос-

подарства, окремі державні цільові програми для вирішення соціальних проблем на селі взагалі призупинені.

Необґрунтовано затримується вирішення питань, пов'язаних із уточненням соціальних стандартів, що визначатимуть нормальні умови проживання на сільських територіях. Не проводиться соціальна паспортизація сільських населених пунктів щодо забезпеченості об'єктами соціальної інфраструктури. Не вдається створювати на базі паспортизації дієвих регіональних програм розвитку сільських територій.

Безумовно, це не сприятиме стабілізації та нарощуванню соціально-трудового потенціалу села.

Висновки. Подолання кризових явищ, що склалися у соціальній і трудовій сфері сільських територій, потребує відповідної державної та регіональної політики. У регіональних програмах особлива увага має приділятися заходам зі створення додаткових робочих місць у сільській місцевості, розвитку підприємництва із сільськогосподарських та несільськогосподарських видів діяльності і на цій основі підвищення доходів сільського населення. Стабілізація та нарощування соціально-трудового потенціалу, безперечно, сприяли б розвитку сільського господарства, посиленню безпеки держави.

Вважаємо за необхідне створити спеціальний орган центральної виконавчої влади — Комітет (Агентство) з розвитку сільських територій у складі Міністерства аграрної політики, який би цілеспрямовано координував усі органи влади, контролював виконання заходів Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р.

Враховуючи обмежені можливості державного бюджету на період реалізації програм, пропонуємо створити Національний фонд підтримки розвитку українського села за рахунок внесків у розмірі 0,5% доходів усіх суб'єктів господарювання в Україні.

Необхідною умовою розвитку соціально-трудового потенціалу села також є формування конкурентоспроможного аграрного виробництва та ефективне функціонування ринків аграрної продукції.

Виходячи з цього, пропонуємо в межах виконання Державної цільової програми розвитку українського села на період до 2015 р. забезпечити:

- поетапне вирішення соціальних проблем на селі, комплексний розвиток сільських територій згідно з визначеними соціальними стандартами і нормативами;
- збереження сільських населених пунктів, об'єктів соціальної інфраструктури відповідно до визначених соціальних стандартів та нормативів;
- підвищення рівня ефективної зайнятості сільського населення, доходів сільського населення і середньомісячної заробітної плати працівників сільського господарства до рівня, не нижче середнього в галузях національної економіки.

Поставлені завдання є надскладними, але вважаємо їх вирішення в означених часових рамках реальним,